

**Киево-Могилянська академія
за гетьманування Івана Мазепи:
pro et contra двотисячного
контингенту вихованців**

У Києво-Могилянської академії тривалий час, зокрема, й наприкінці XVII — на початку XVIII ст., кількість її вихованців спеціально не фіксувалася. Отже, будь-які «зовнішні» свідчення (наразі поодинокі) про число київських спудеїв є, з одного боку, цінними, а з іншого — обов'язково потребують верифікації.

На гетьманування Мазепи припадає насичений важливими як зовнішніми (приміром, будівництво), так і внутрішніми (скажімо, розширення «навчальної програми») подіями період могилянської історії. Тому цікаво подивитися, як бурхливий час розквіту академії відбився на чисельності спудейської корпорації.

Чи не першим істориком, який дав кількісну характеристику могилянських вихованців того часу, був Степан Голубев. В одній зі своїх робіт професор зазначив, що *«в начале 1700 г.г. число обучающихся в Киевской Академии достигло более*

Києво-Могилянська академія за гетьманування Івана Мазепи:
pro et contra двотисячного контингенту вихованців¹

2000 человек». Згадана кількість не лише відразу закріпилася, потрапила до наступних праць про київські «латинські школи» (чи ті, де вони лише згадувалися)², а й перетворилося на хрестоматійну істину. Та хрестоматійні події чи хрестоматійні особистості нерідко надаються для вибудовування кардинально протилежних та ідеологічно різнокольорових схем. У нашому прикладі наведене число наводилося то для ілюстрації прихильної політики російського царського дому до навчального закладу, то для характеристики меценатських заходів гетьмана Мазепи, спрямованих на освіту. Інша прикмета аксіоматичних істин — вживання в різних працях без покликання на першоджерело, що теж стосується інформації про двотисячний студентський контингент.

¹ Голубев С. Киевская академия в конце XVII и начале XVIII столетий. Речь, произнесенная на торжественном акте Киевской Духовной Академии 26 сентября 1901 года. — К., 1901. — С. 19.

² Див., наприклад: Иконников В. С. Киев в 1654—1855 гг. Исторический очерк. — К., 1904. — С. 20–21 (автор посилається на те саме джерело, що й Голубев); Титов Ф., прот. Императорская Киевская духовная академия в ее трехвековой жизни и деятельности (1615—1915 гг.). Историческая записка. — К., 1915. — С. 196. Як видно з примітки до цієї інформації, яка не потрапила до першого видання, а була включена до перевидання книги у 2003 р., автор послуговувався тим самим джерелом, на яке звернув увагу Голубев (див.: Титов Ф., прот. Императорская Киевская духовная академия в ее трехвековой жизни и деятельности (1615—1915 гг.). Историческая записка. — К., 2003. — С. 200, 459). Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. — Нью-Йорк—Київ—Львів—Париж—Торонто, 2001. — С. 151. Інформація про понад 2000-й контингент надійно затвердилася в сучасній українській історіографії та науково-популярній літературі (див., наприклад: Павленко С. Іван Мазепа як будівничий української культури. — К., 2005. — С. 117).

Професор Голубев, блискучий дослідник, який не оминав увагою найдрібніших деталей, звісно ж, вказав на джерело для власних висновків: він скористався з інформації, занотованої в 1711 р. данським посланцем при Петрі I Юстом Юлем, записки якого щойно були видані¹. Іноземець, який був проїздом у Києві, писав таке:

«Тут же [на Подолі. — М. Я.] находится и Академия, которая впрочем теперь, по причине (бывшей?) чумы, почти совсем пуста. (В настоящее время) книжным искусствам обучаются в ней всего 100 человек, тогда как до чумы она имела более двух тысяч членов. Но в ученых и теперь (в Академии) недостатка нет. Ректором ея состоит Феофан Прокопович, человек весьма ученый и много путешествовавший»².

Відразу маю зазначити, що, вказуючи число студентів до епідемії 1710 р., дипломат фіксував не побачене безпосередньо, а слід гадати, почуте від когось. Разом з тим, сучасна йому кількість вихованців могла бути замалою не лише через недавню епідемію чуми, а й з огляду на пору року: тоді саме був початок липня, перші дні вакацій.

Спробувати оцінити ступінь достовірності даних Юста можна, поглянувши на відповідність іншої наведеної ним кількісної інформації – про чисельність козацького війська, яку посланець,

¹ Голубев С. Киевская академия в конце XVII и начале XVIII столетий. — С. 72.

² Записки Юста Юля датского посланника при Петре Великом (1709—1711 гг.). Перевод с датского действит. члена Ю. Н. Щербачева // Чтения в историческом обществе истории и древностей российских (далі — ЧИОИДР). — 1899. — Кн. 3. — Ч. III. Материалы иностранные. — С. 346.

зрозуміло, теж не мав змоги встановити самостійна Отож, за Юлем, у Гетьманщині кожен полковник мав під своєю командою від 20 до 60 тисяч козаків, і навіть у тогочасні скрутні часи у військо могло набратися 200 чи 300 тисяч осіб¹. Така статистика вражає, адже навіть після втрат гетьманська армія наздоганяла б за кількістю постійну французьку — найбільшу на той час у Європі, не кажучи вже про польову російську, що навіть після петровських реформ налічувала лише понад 60 тисяч чоловік². Попри те, що точних відомостей про чисельність козацького війська за часів гетьманування Мазепи немає, однак окремі згадки про нього, а також бойові дії та участь у них козаків³ дають право скептично поставитися до обрахунків дипломата. У листі Мазепи до цісаря Йосифа 11707 р. гетьман писав, «[...] що особливим Божим провидінням обраний і достойним чином благословенний найвищим генералом і командувачем понад 40 000 бойового війська запорозьких козаків і належних їм провінцій[...]»⁴. Загалом дослідники

¹ Там само.—С. 341-342.

² Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669—1726 рр. — К., 2006. — С. 144.

³ Див.: Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. — Дніпропетровськ, 2004. — С. 16; Сокирко О. Г. Козацьке військо у війнах останньої чверті XVII ст. // Історія українського козацтва. Нариси у 2 т. — К., 2006. — Т. 1. — С. 508—509, 513; його ж. Лицарі другого сорту. — С. 142; його ж. Українське козацьке військо в період Північної війни 1700—1721 рр. та організаційних реформ 20—60-х рр. XVIII ст. // Історія українського козацтва Нариси у 2 т. — К., 2006. — Т. 1. — С. 521, 527; Таирова-Яковлева Т. Мазепа. — М., 2007. — С. 169.

⁴ Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. — К., 2007. — С. 226. - № 266.

десь так і оцінюють загальну чисельність тогочасної козацької армії — 40—50 тисяч чоловік¹.

Із нотатки Юста добре зрозуміло, що він писав саме про кількість війська. Проте, не перевантажуючи текст числовими обрахунками, коротко зазначу, що за словами данського дипломата про 200—300-тисячну армію не криється також інформація про все здатне стати до зброї чоловіче козацьке населення у віці між 18—20 та 60 роками. Загальна чисельність усіх вікових груп козацької людності, з жінками та чоловіками, у перші десятиліття XVII ст. дорівнювала ледь більше 619 000 осіб, і навряд чи дорослі хлопці та чоловіки становили б її третину чи половину².

Як бачимо, Юст не надто вправно оперував числами, тому й наведені ним інші дані, зокрема щодо могилянських спудеїв, потребують обережного ставлення і перевірки.

Попри реноме Голубева як уважного дослідника,

¹ Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. — К., 1959. - С. 439.

² Обрахунки проведені на основі даних: Перковський А. А. Народонаселення України в XVIII ст. Дисерт. на здобуття наук, ступеня к. іст. н. - К., 1968. - С. 48-52, 68-69; 170-183. Про крайні вікові межі козаків, що мобілізувалося в походи, див. у: Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. — С. 45—46). Кількісні дані по окремих полках також свідчать на користь висновків дослідників, а не данського дипломата. Наприклад, у щойно введеному до наукового обігу компюті Полтавського полку 1718 р. зареєстровано трохи більше 55 тис. козаків, (див.: Джерела з історії Полтавського полку. Середина XVII—XVIII ст. — Полтава, 2007. — Т. I: Компюти та ревізії Полтавського полку. Компут 1649 р. Компут 1718 р. - С. 69-270).

його все ж можна звинуватити його в суб'єктивності при оперуванні Юстовими даними, які вчений навіть не спробував критично оцінити. Підозра в заангажованому поводженні з джерелом зростає, якщо врахувати ще один факт. Разом із данським посланцем подорожував Расмус Еребо, який інакше оцінив чисельність могилянського спудейства: *«He говоря уже о множестве великолепных монастырей, в Киеве находится многолюдная академия, заключающая незадолго до моего приезда тысяч шесть studiosis»*. Еребові записки надрукували не лише того самого року, що й Юстові, а навіть поряд в одній книзі. Та незважаючи на це, Голубев та інші дослідники навіть не згадують про таку кількість, вочевидь, через надто очевидне перебільшення. Отже, бачимо виразно вибіркове ставлення до документів про любий серцю об'єкт дослідження та опускання інформації без жодних коментарів². Щоправда,

¹ Выдержки из автобиографии Расмуса Эребо, касающиеся трех путешествий его в Россию // ЧИОИДР. — 1899. — Кн. 3. — Ч. III. Материалы иностранные. — С. 458.

² Попри запліщені на Еребову звістку очі маститих істориків, вона не пройшла повз увагу одного зі студентів Київської духовної академії Володимира Русанова і згадана ним у курсовій роботі «Быт студентов старой Киевской Академии» (1909 р.), яку, втім, не доводиться вважати внеском до могилянської історіографії. Русанов не зупинявся на аналізі одночасних нотаток обох іноземців, а лише зробив зауваження, з яким важко не погодитися: «Два настоящих, далеко несходных, хотя и относящихся к одному и тому же времени, указания не дают точнаго определения численного состава студентов, но по ним можно судить, что он во всяком случае был велик» (Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі — ІР НБУВ), ф. 304, спр. 2066, С. 68. Дякую професорові Гарі Маркеру, який звернув мою увагу та цей текст).

дослідники другої половини ХХ ст. також оминали згадку другого іноземця, швидше за все через банальне незнання матеріалу, а не з якихось інших міркувань. Так само й, очевидно, з тієї ж причини не «обігрується» в розвідках й інша думка про розмір спудейської корпорації, висловлена у 1920-х роках Володимиром Щербиною. Останній в одній із приміток до статті про київських губернаторів першої половини ХVІІІ ст. вказував, що *«звичайне число студентів під ці часи [перше десятиліття ХVІІІ ст. — М. Я.] було мало не 1000»*. До прикрості дослідників, Щербина не сповістив про джерела для цього твердження, хоча на початку статті загально задекларував використання головню архівного матеріалу, переважно з колекції Києво-Печерської Лаври. Тому його висновок потребує так само прискіпливого зважування «за» і «проти». Дані про понад 1 тисячу вихованців (а не 2 тисячі) згадані й у радянській «Історії Києва», також без посилання на джерело. Аналогічно в ній наведено інформацію про навчання в Київському колегіумі у 1685—1686 рр. 240 осіб².

Та все ж в історіографії панівною стала думка, базована на Юстовому повідомленні, про 2 тисячі студентів на початку ХVІІІ ст. Дослідники, залучаючи інформацію іноземця, зазвичай

¹ Щербина В. Два київські генерал-губернатори першої половини ХVІІІ віку. (Кн. Д. М. Голіцин та М. І. Леонтьев) // Записки Українського наукового товариства в Києві, тепер історичної секції ВУАН. Науковий збірник за рік 1924. — 1924. — Т. ХІХ. — С. 79, 81.

² Історія Києва. — К., 1986. — Т. 2: Київ періоду пізнього феодалізму і капіталізму. — С. 38.

подавали її в парі зі свідченням іншого джерела — подорожніх записок московського старця Іоана Лук'янова (Леонтія), який, проїжджаючи 1701 р. через Київ, зазначив, що в місті «школьников очень много» (здається, саме грі нотатка й підштовхнула істориків «прив'язати» Юстові дані до самого початку XVIII ст., хоча дипломат не конкретизував років). Така «статистична» оцінка більш ніж розмита. Проте спробую з'ясувати, що для старовіра-паломника означало «много» людей. Фіксуєчи враження про Ніжин, Лук'янов занотував, що «в нем живут греков много, торговых людей». Як і в прикладі з козацьким військом, точних даних про чисельність згаданої етнічної громади в місті на самому початку XVIII ст. немає, проте знаємо, що незадовго перед тим, у 1682 р., греків було 18 чоловік — саме стільки присягли на вірність московським царям. Щоправда, невідомо, скільки з них постійно мешкали в місті, а скільки — тимчасово. Затим приплив іноземців у місто зростав. Так, у 1691 р. прибуло 7 нових греків, у 1696 р. вже 10. За ревізією 1711 р. ніжинські «елліни» налічували 90 господарів та 6 челядників, а ще 232 особи тимчасово перебували в місті, проводячи торговельні

¹ Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. — К., 1874. — С. 120. Про записки та їх автора див.: Лилеев М. К вопросу об авторе «Путешествия во св. Землю» 1701 — 1703 гг., московском священнике Иоанне Лукьянове или старце Леонтии // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца (далі — ЧИОНЛ). — 1895. — Кн. 9. — С. 25-41.

² Отрывки из путевых записок старца Леонтия. (1700 г.) // Черниговский листок. — 1862. — № 4. — С. 31.

операції¹. Отож загальне число всіх членів громади орієнтовно становило кілька сотень чоловік. Навіть якщо його подвоїти чи потроїти (адже Лук'янов писав, що студентів не «много», як греків, а «очень много»), то не матимемо даних, які могли б підтвердити Юстові нотатки про академічний студентський контингент.

Наступна, також неточна, оцінка числа «студіозів» Київських Атен наведена в листі київською губернатором Голіцина до графа Головкина від 11 листопада 1708 р. Князь, ділячись своїми підозрами щодо обізнаності київського віята про Мазепині переговори зі шведами, констатував: «...а на Подоле будет дворов больше 2000, а людей соберется тысяч пять и с студентами»². Вказане губернатором число садиб здається правдоподібним. Так, на 1685 р. у цій частині міста налічувалося 2625, у 1723 р. — 1832, у 1727 р. — 1914, а в 1731 р. — 1726 дворів³. Натомість інше

¹ Харлампович К. Нариси з історії грецької колонії в Ніжені (XVII—XVIII ст.) // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. - 1929. - Кн. 24. - С. 122, 126, 133-134. На 1782 р. ніжинська грецька громада нараховувала 765 осіб при населенні міста 11 104 особи (з них більше 100 не були етнічними греками), а надалі їхня чисельність скоротилася (див.: Терентьева Н. Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII-XX вв.). - К., 1999. - С. 68-69).

² Цит. за: Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. — С. 169 (на жаль, автор не вказав місцезнаходження, публікації чи джерела цитування листа). Можна припустити, що дослідники могли б більше мати інформації з російських джерел, адже російська адміністрація, купці, гарнізон постійно перебували в місті.

³ П. Л[ебединцев]. Население Киева в прошлом столетии // Киевская старина (далі - КС). - 1884. - № 2. - С. 353; Перковський А. А. Про чисельність населення м. Києва на

число – кількість їхніх мешканців разом зі студентами – викликає вагомий сумнів, адже *«типовою нормою залюднення міського київського двору у XVIII ст.»* було 5–6 осіб. Відтак, перемноживши 2000 на 5 чи 6, отримаємо 10–12-тисячне населення Подолу. Якщо припустити, що Голіцину йшлося лише про його чоловічий сегмент, то, якби у дворі мешкало тільки двоє чоловіків чи хлопців, уже матимемо щонайменше 4000 осіб чоловічої статі. Отож припустити, що із згаданих 5000 *«людей»* 2000 припадало на вихованців Академії, не доводиться. Інше вірогідне пояснення такої малої кількості населення можна знайти у припущенні, що в загрозований час війни мешканці масово залишали оселі. Проте в такому разі чи не найпершими покинути місто мали саме студенти. Отже, губернаторське свідчення навряд чи допоможе з'ясувати розміри корпорації могилянських вихованців.

Інші дані про чисельність київського спудейства початку XVIII ст., що підтвердили б чи заперечили інформацію данського посланця, наразі дослідникам невідомі. Тому їхні обрахунки базувалися на проведенні паралелей та відповідних умовиводах. Так, о. Федір Титов вважав, що у 1715–1717 рр. в Академії студіювало до 1000 спудей. Утім, його висновки базувалися на занадто хиткій основі: дослідник, знаючи лише чисельність *«філософів»* у згадані роки (54 особи) та порівнюючи з пізнішим часом, коли в цій школі навчалось приблизно

початку XVIII ст. Джерела до історичної демографії України // Український археографічний щорічник (далі — УАЩ). — 1992. - Вип. 1. - С. 145.

¹ Там само. — С. 145.

стільки ж хлопців, допускав і аналогічність загальної кількості «студіозів» (приміром, у 1744—1745 рр. при 56 «філософах» було усього 1110 вихованців). Однак Титов, вочевидь, і сам бачив пастку такої екстраполяції, позаяк у примітці все ж навів дані за 1739–1740 рр., коли навчалось 52 «філософи», а усіх спудеїв налічувалося тільки 536 чоловік¹. Для підтвердження спекулятивності цього методу можна використати і хронологічно ближчі та ще більш промовисті дані: у 1727 р. в Академії, коли вперше, згідно з синодальним указом, поіменно зафіксували всіх, хто гриз граніт науки, налічувався 651 вихованець, з них у філософській «школі» — 83 особи².

Із 1727 р. маємо також іще одну репліку про кількість спудейського контингенту, однак слід гадати, щодо трохи ранішого часу. У цьому році оберсекретар Сенату Іван Кирилов завершив працю *«Цветущее состояние всероссийского государства»*, у якій зупинився, поміж іншим, на описі Київської

¹ Титов Ф., прот. Императорская Киевская духовная академия в ее трехвеховой жизни и деятельности (1615—1915 гг.). Историческая записка. — К., 2003. — С. 200, 459—460. Автор першого спеціально присвяченого історії «київських шкіл» дослідження Макарій Булгаков писав, що в 1715 р. в ній навчалося 1100 осіб (Булгаков Макарій, иером. История Киевской академии. — СПб., 1843. — С. 108). Однак він не лише не вказав джерела такої інформації, а й у наведених поряд інших числах неодноразово допустився помилок, що дало підстави вже наступному поколінню могилянських дослідників скептично поставитися до його інформацій.

² Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. — Отделение II (1721 — 1795 гг.). (далі — АиД) — К., 1904. - Т. I (1721-1750 гг.). - Ч. II. Приложения. - С. 6-17. - № IV.

губернії та її центру. За інформацією Кирилова в Академії навчалося півтисячі чи й більше осіб: *«...в тех школах обучаються малороссияне и великороссияне и ис Польши человек до 500 и больши латинскому языку и протчим наукам, даже до феологии»*. Достовірності свідченням Кирилова може надавати факт використання автором сенатських матеріалів. Натомість інший іноземець, пастор Христоф-Вільгельм Хегельмаер, який у другій половині 1730-х років бував у Києві і спілкувався з могилянськими професорами, а згодом, у 1739 р., у Штутгарті опублікував свої замітки, таки міг помилитися, оцінюючи число тих, хто «заправлявся» у «школах» науками. Хегельмаер відзначав, що російсько-турецька війна 1735—1739 рр. позначилася на чисельності студентів Академії і що *«все ж є надія, що, коли настане знову мир, ученість також поширится й в Україні»*. Однак німець, порівнюючи наповнення навчального закладу вихованцями до та після війни, і приблизно не називав подібних до Юстових даних:

«Раніше, до початку останньої війни з турками і татарами, студентів брали до академії щоденно, їх нараховувалося 400, чию похвальну старанність так багато могло б наслідувати, якби не піднялися, внаслідок розквартирування не так вже й багатьох російських полків на Подолі, ціни на квартиру та продукти харчування. Зараз кількість студентів зменшилася до 200 чоловік, причому у скрутному становищі опинилися професори, оскільки вони не

¹ Кирилов И. К. Цветущее состояние всероссийского государства. - М., 1977. - С. 162.

мають усталеної платні, а більша частина з них мусять жити на гроші за навчання та добровільні подарунки своїх учнів»¹.

Від кінця 1730-х років до послуг дослідників уже є щорічна статистична інформація, що дає змогу і перевірити слова німецького пастора, і запідозрити його у «статистичній» помилці. Так, у 1737 р. в Академії студювало 364 особи, у 1738 р. — 494². Разом з тим актова документація не фіксує зменшення вихованців до 200 чоловік. Більше того, префект Академії доповідав у 1737 р. Київському митрополиту, що

«оных же Киевской академии учеников прежде сего мимошедших годов бывало по семи и по осмы сот. А й в ныншнем еще году собралося было всех студентов на шесть сот, но за утеснением квартер, и за оскудением препитания, яко свободные суще, свободно мусили за нужду предреченную многий, и учение свое оставивши, от училищ устранился[...]»³.

Як результат, через економічні складнощі студентський контингент зменшився більш ніж на третину — до 364 осіб.

Попри неточності Хегельмаєра, що могли, приміром, бути наслідком відвідання міста влітку, він зробив важливий акцент, підтверджений також і префектом — про негативний вплив війни й економічних проблем на чисельність спудейської

¹ Хегельмаєр Христоф-Вільгельм. Повідомлення про стан ученості у Києві в Російській Україні / Підгот. публікацію Дзюба О. // КС. - 1994. - № 2. - С. 96.

² Аид., - К., 1904.—Т. 1(1721—1750гр.). - Ч. II. Приложения. - С. 38-88. - № IX-X.

³ Там само. - С. 37. - № IX.

корпорації. До цього аспекту я ще повернуся. А зараз, підводячи ризик під викладеним, ще раз наголосу, що, по-перше, Юст Юлій, пишучи про те, чого не бачив, та наводячи статистичні дані, інколи аж занадто помилявся. По-друге, поки що дослідникам невідомі інші джерела, які б могли підтвердити чи заперечити свідчення данського посланця. По-третє, репліки наступних десятиліть та перші повні статистичні дані про вихованців Київських Атен не дають і приблизно даних, близьких до Юстових. Зрештою, недовіру до його нотатки підсилює й те, що впродовж усього XVIII ст., навіть у першу його половину, визначену дослідниками як час найвищого розвитку Академії, навіть у мирний час 1750-х — початку 1760-х років спудейська корпорація ніколи не досягала й 1,5 тисячі осіб. Отож для верифікації свідчення данського посланця маємо зважити всі «за» та «проти» двотисячного контингенту могилянських вихованців часів гетьманування Івана Мазепи.

Докази і «за», і «проти» Юстових даних поділяються на конкретні та загальні. Розпочну з других. Отже, як відомо, час гетьманування Мазепи позначений загальною стабілізацією ситуації у Гетьманщині. І хоча й тут не обійшлося без невдоволених своїм становищем посполитих та козацької черні і локальних заворушень, вони придушувалися рішучою рукою².

Ще одна обставина, яка могла заохотити у стіни Академії більше «студіозів» — збільшення в ній

¹ Києво-Могилянська Академія кін. XVII — поч. XIX ст. — повсякденна історія. 36. док. — К., 2005. — С. 237. — № 151.

² Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. - К., 2005. - С. 404-408.

кола наук: із 1689 р. почав читатися чотирирічний богословський курс \ викладання якого невдовзі підтверджувалося в царській грамоті 1694 р. При цьому не слід забувати, що до 1700 р., часу появи Чернігівського колегіуму, Київські Атени були єдиним місцем отримання знань, вищих за елементарну письменність. Грамота 1694 р. також санкціонувала студії в Києві православних «іноземців», себто головно вихідців з українських земель Речі Посполитої. Звісно, можна було б говорити про умовність такого дозволу, зокрема конфесійної «настанови» (добре відома практика легкого переходу в православ'я у разі прибуття на навчання до Росії чи в уніатство – коли навчатися їхали до Європи). Та все ж десятиліття перед цим, у 1682 р., київським воєводам наказувалося *«впредь в Киев и в Печерский монастырь поляков никою [...] пускать их не велеть»*, як шпигунів².

Конкретніші аргументи стосуються власне технічного боку забезпечення навчання. Зокрема, за ректора Йоасафа Кроковського (1689—1690, 1693—1697 рр.) впорядковується та зміцнюється економічне становище Братського «училищного» монастиря³, що, принаймні, мало вплинути на покращення побуту професорів. Мазепа підтверджував та робив нові надання обителі. Сам навчальний заклад знайшов в особі гетьмана безпосереднього покровителя і жертводавця, як, зрештою, і Чернігівський

¹ Петров Н. И. Киевская Академия во второй половине XVII века. - К., 1895. - С. 59,115.

² Оглоблин Н. Из киевской жизни XVII и XVIII вв. // ЧИОНЛ. - 1905. - Кн. 18. - Вип. III и IV. - Отд. V. - С. 32.

³ Голубев С. Киевская академия в конце XVII и начале XVIII столетий. — С. 6~7.

колегіум, про що згадувалося в панегіриках. Більше того, академія певний час носила назву «Могило-Мазепіанської»¹. Таке найменування «школа» отримала насамперед за будівельний внесок гетьмана — спорудження нового навчального приміщення. Згодом, через подібний внесок — спорудження другого поверху тієї самої будівлі — Академія включила у назву прізвище митрополита Рафаїла (Заборовського).

Ще одним доказом на шальку «за» терезів зважування Юстових свідчень є початок видачі Мазепою Академії щорічно по 200 рублів із Військового скарбу². Складений старшиною в Бендерах реєстр витрат гетьмана фіксує виділення понад 200 тисяч золотих на церкву Київської колегії зі «школами» та 1000 золотих щороку на бурсаків³. Зрештою, побічним свідченням розвитку Київських Атен слугує розвій творчості цілого грона інтелектуалів, головно церковних⁴.

Наводячи докази проти Юстових даних, насамперед подивлюся, чи такими вже безсумнівними є аргументи «рго» і що практично приховується за тими чи іншими твердженнями.

Коли дослідники мазепинського часу пишуть про стабілізацію внутрішньої ситуації та економічну стабільність, вони все ж не забувають згадати й про інший контекст. За підрахунками

¹ Петров Н. И. Киевская Академия во второй половине XVII века. - К., 1895. - С. 59,115.

² Вишнеvский Д. Киевская академия в первой половине XVIII столетия. - К., 1903. - С. 46.

³ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. — С. 170.

⁴ Там само. — С. 153—156; Павленко С. Іван Мазепа як будівничий української культури. — С. 110—123.

Олександра Оглоблина, із 8081 дня гетьманування Івана Степановича лише 36 днів були «мирними». Решта припадали на безперервні війни різної інтенсивності, що безпосередньо чи опосередковано торкнулися тих чи тих територій Гетьманщини. Вище вже наводилися свідчення «із» та «з-поза» Академії негативного впливу військових дій 1730-х років на чисельність її вихованців. Як видається, кількома десятиліттями раніше могло відбуватися те саме.

Неспокійно було й на українських теренах Речі Посполитої. Із 1699 р. різко загострилася ситуація на Правобережжі після рішення сейму ліквідувати козацтво. Військо під проводом Палія не просто виступило проти коронного: протистояння з 1701 р. набуло масштабів війни, що охопила Київщину, Волинь, Поділля та Брацлавщину, до неї долучилися й селяни².

Воєнним часом обумовлювалися й інші «акції». Так, у 1706–1707 рр. козацьке військо залучалося до будівництва Печерської фортеці. Проте на різних роботах, які тривали не лише в пору літніх ваканцій, а й восени, широко використовувалася праця міщан і селян³, чії діти, відтак, могли залишатися вдома чи за старших на господарстві, чи задля економії сімейних коштів. Загалом на 1707 р. вже стали

¹ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. — С. 101.

² Смолій В., Степанков В. Правобережна Україна у другій половині XVII—XVIII ст.: проблема державотворення. — К., 1993. — С. 53—56; Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. — С. 426—427; Таирова-Яковлева Т. Указ. соч. — С. 154–155.

³ Дядиченко В. А. Назв. праця. - С. 460-461,474.

відчутними економічні наслідки Північної війни. Козацтво, окрім того, було стривожене чутками про можливу реформу війська. Зрештою, цілком реальною виглядала загроза від вторгнення шведів. Отож не варто перебільшувати стабілізацію внутрішнього становища та називати його безсумнівним чинником збільшення чисельності київського спудейства.

Недостатньо переконливим аргументом на користь зростання кількості вихованців є також факт функціонування одного, а від 1700 р. — двох навчальних закладів у підросійській Україні. Так, скажімо, на кінець 1720-х років, коли до цих «шкіл» уже додалися харківські, загальне число їхніх студентів становило лише 1330 осіб: у Могилянській академії студіювала, як зазначалося вище, 651 особа, у Харківському колегіумі — 422², у Чернігівському на 1728 р. (тут, як і в Києві, у 1700-1727 рр. студентів спеціально не фіксували) — 257³.

Економічні успіхи Братської обителі мало впливали у XVIII ст. на спудейський побут, позаяк монастир їх не утримував, хоча не виключено, що міг виділяти якусь незначну частку матеріальних благ бурсакам і професорам. Але й добробут обителі наприкінці XVII — на початку XVIII ст. не варто перебільшувати. Як згадував в одному з листів до київського владика Рафаїла (Заборовського) від 1736 р. новгородський архієпископ Феофан (Прокопович),

¹ Таирова-Яковлева Т. Указ. соч. — С. 202.

² Посохова Л. Ю. Харківський колегіум (XVIII — перша половина XIX ст.). - Харків, 1999. - С. 41.

³ А. Л[азаревский]. Черниговский коллегіум в нач. XVIII в. // КС. - 1895. - № 10. - С. 3.

«в часи молодих літ моїх при Головачичі [1673—1684. - М Я.] й Гугуревичі [1685-1688. - М. Я] та інших ректорах [...] в Братському монастирі така була у всьому злиденність, що й згадувати сумно, і я б нині не повірив, якби тоді сам не бачив. Комори й льохи були порожніми, ніякого з дня на день харчу, ніякого припасу не бувало. На всяк день їжу, й то злиденну та просту, на ринку купували, а на цю закупку витрачали пани ректори певну частину грошей з річного гетьманського датку. А яка такої вбогості могла бути причина? Саме лиш незнання економії! А крім того незнання [та] ще й суперечні та руїнницькі вчинки, недбання керівників, ледарство, дрімання, мерзенність — та ще й за допомогою гучних цілодобових забав — помічників (найчастіше сільських старост), одних — безпробудне пияцтво, а інших — ретельні крадіжки та розкрадання належних громаді прибутків без жодного страху. Тоді ні викриттів, ні тортур нізвідки не побоювалися й не очікували. Довго так монастир той при великому достатку був спраглий і голодний, і холодний, і справді диво, як вистояв!»

Богоявленська обитель змогла відродити економічну міць за економа ієромонаха Родовича (щоправда, наразі важко визначати час виконання ним цього послушання; згодом, це було в якісь із років першого десятиліття XVIII ст.¹). Однак за

¹ До таких висновків підштовхує запис іншим від основного чорнилом, зроблений у складеному в 1760-х роках списку братських настоятелів після ігумена Христофора Чарнуцького (1707—1710 рр.): «Економъ Братского училищного мнстыря ієром Родович члкъ трезвый, дълный, трудолюбивый, догадливый и по всему звания того достойный. Онъ изъ Братского монастыря,

успішну діяльність його невдовзі забрали до кателри, «а шкільний монастир до попереднього зубожіння повернувся», аж поки в 1711 р. новий ректор Прокопович не поставив дбайливого економа Єпифанія¹.

Цікаво, що Феофан не заперечує великих маєтків монастиря, які для дослідників могли бути індикатором його могутності, а вказує на недбале використання їхніх ресурсів. Важко встановити, наскільки преосвященний був відвертим зі своїм київським «колегою», — згадані в листі особи вже були покійними, а видимих причин згущувати фарби ніби не простежується. Зрештою, для моїх контраргументів встановлення глибини достовірності Прокоповичевих тверджень не наскільки важливе, позаяк, ще раз наголошу, студентам якоїсь помітної користі з прибутків обителі не було.

Щодо нового навчального приміщення, то варто пригадати, що його можна використовувати як аргумент «за» збільшення вихованців лише від середини першого десятиліття XVIII ст., адже одноповерховий корпус, відомий як «Мазепин», був закладений гетьманським коштом у 1703 р., а його стіни зведені в 1704 р.² Не беруся гадати, чи могли вміститися на першому поверсі одночасно дві тисячі вихованців (адже, як знаємо з пізнішої практики, були дні, коли всі «школи» навчалися разом, а не почергово). Як

за его бодрость и искусство переведень на економство къ дому архіерейскому» (ІР НБУВ, ф. 301, 221 П, т. III, арк. 308).

¹ Прокопович Феофан. Філософські твори в трьох томах. — К., 1981. — Т. 3: Математика. Історичні праці. Вірші. Листи. — С. 274-275.

² Голубев С. Т. Старый корпус Киевской академии (Мазепин). - К., 1913. - С. 1-18.

засвідчує набагато пізніша практика Чернігівського колегіуму початку XIX ст., зафіксована у спогадах колишнього учня, різні «класи» могли поміщатися у спільній кімнаті¹.

У XVIII ст. у Могилянській академії в одних приміщеннях проходили одночасно, швидше за все, заняття «філософів» і «богословів», які різну кількість років слухали курс. Припускаю лишень, що, виходячи із загальних розмірів спонсорованої Мазепою будівлі – 49х12 м², себто 588 м² — гадані дві тисячі студентів або мали здобувати знання буквально на головах один в одного, або використовувати корпус почергово. Остання версія видається малоймовірною, беручи до уваги доволі сталу, відому з пізніших десятиліть програму студій, які тривали в усіх «школах» до і після обіду, та відсутність доброго освітлення у вечірній час. Втім, навіть якщо згодитися на те, що нові приміщення таки вміщали 2 тисячі вихованців, не знімається питання про місце навчання до 1704 р. Можна доводити напевне, що необгрунтоване припущення про функціонування «шкіл» перед тим у збереженій до сьогодні трапезній (та ще й при твердженні про розміщення навчальних кімнат на першому поверсі, а на другому зали *«для урочистих академічних зібрань»*

¹ Кулжинский И. Воспоминания старинного Черниговского семинариста // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. Часть неоф. — 1877. — № 7. — С. 188.

² Горбенко Є. В. Києво-Могилянська академія: Архітектурний нарис. — К., 1995. — С. 32. Це означає, що площа навчальних приміщень була ще меншою, бо частина квадратних метрів припадала на стіни та відкриту галерею з південного боку.

і книгозбірні¹⁾ вкрай дисонує з можливістю студій обговорюваної тут чисельності хлопців.

Перш ніж використовувати як аргумент на користь кількісного збільшення студентської корпорації факт виділення на Академію щороку 200 рублів із Військового скарбу, слід з'ясувати, як ці гроші використовувалися. Інформація про їх витрати на початку XVIII ст. наразі невідома. Проте у 1740-х роках, коли видача згаданої суми відновилася, маємо чітку картину її розподілу: 35 рублів йшло на ремонт бурси, 130 — викладачам, 30 — на Братську церкву². Решта, 5 рублів, очевидно, слугувала своерідними «комісійними». Зокрема, практика отримання суми у Глухові передбачала обов'язковий ралець у розмірі 2—3 рублів канцеляристам *«за їх труда»*. Надалі спрямування коштів не змінилося. Так, у 1770-х роках 134 рублі 20 копійок ділилися поміж ректором і викладачами, а 65 рублів 80 копійок витрачалися *«на починку академических школ»*. Отже, маємо всі

¹ Хижняк З. І. Церква Благовіщення Пресвятої Богородиці при Києво-Могилянській академії. — К, 2004. — С. 18. Наведене твердження про функціональне призначення трапезної слугує прикметною характеристикою одного із сегментів — популяризаторського — сучасної могилянської історіографії. В іншій книжці той самий автор услід за попередниками твердить про навчання в Києві на початку XVIII ст. 2 тисяч спудеїв, однак навіть не намагається зіставити цю кількість із можливістю їх розміщення в приміщенні (див.: Хижняк З. І., Маньківський В. К. Історія Києво-Могилянської академії. — К, 2003. — С. 115).

² Вишневский Д. Указ. соч. — С. 54, 71.

³ Див., наприклад: Києво-Могилянська академія кін. XVII — поч. XVIII ст.: повсякденна історія. — С. 88. — № 45.

⁴ Там само. — С. 220. — № 142.

підстави припустити, що й за гетьманування Мазепи гроші розподілялися подібним чином, а отже – не могли впливати на збільшення числа спудейства, яке ними не користувалося.

Обговорюючи значення щорічних Мазепиних дотацій бурсакам у розмірі 1000 золотих, згаданих у бендерському реєстрі (виходжу з того, що ця інформація достовірна), слід детальніше зупинитися на матеріальному боці навчання в Києві та його доступності великому числу бажаючих. Хрестоматійною аксіомою є твердження про безкоштовне здобування знань. Це не зовсім так, зокрема серед витрат саме на навчання згадується «обичне благодареніє за школи» та «поклон і знатна консоліція» головно префекту, а також учителям \ Така практика була поширена у всіх «школах» Гетьманщини. Коли у Києві в 1749 р. розслідували справу колишнього вихованця Чернігівського колегіуму, який повідомив неправдиві свідчення про його попередні студії, то виявилось, між іншим, що він залишив попередній заклад *«без обичнаго за учение благодарения»*. Однак я опускаю такі вияви віддяки за навчання, які до того ж могли мати не грошовий, а натуральний вияв, і зупинюся на інших витратах вихованців, необхідних для провадження студій.

Історія вивчення киево-могилянського спудейства як своєрідної соціальної мікрогрупи від часу виникнення навчального закладу аж до кінця першої чверті XVIII ст. грішить уривчастістю та

¹ Вишнеvский Д. Указ. соч. - С. 64—65.

² АиД. - К, 1904. - Т. 1 (1721-1750 гг.). - Ч. 1. - С. 402. - № ХСП.

екстраполяціями інформації пізніших десятиліть на раніші, що пояснюється браком необхідних джерел. Задля більшої контекстуалізації спробую уникнути подібних хронологічних «мандрувань» і зосередитися на джерельних крихтах кінця XVII — початку XVIII ст., хоча й мені доведеться залучати пізніші «голоси».

Однією з головних статей витрат могилянських вихованців мала бути плата за житло. Добре відомо, що «студіози» розташовувалися у власних помешканнях, винаймали квартири в подільських міщан або ж, за браком коштів, мешкали в парафіяльних школах чи бурсі. Якщо серед «академіків» траплялися ченці, то вони жили в Братській чи інших обителях і не завше «богородно». Скажімо, Грецький Катерининський монастир надавав приміщення іноземцям-інокам за певну плату. Можна припустити, що оренда житла в міщан не була дешевою. Про це, зокрема, йдеться у пізнішому донесенні могилянського ректора в Синод 1742 р. із клопотанням звільнити спудейські «квартири», найняті *«не малою ціною»*, від військового постюю¹.

Та все ж є підстави припускати, що із гаданих 2 тисяч вихованців принаймні 2/3 мали б мешкати або у власних дворах або винаймати житло *«не малою ціною»* через низьку «пропускну здатність» двох інших способів. На плані 1695 р. на Подолі зображено 17 храмів², тобто там могло бути на той час максимум 17 шкіл. Останні традиційно

¹ Цит. за: Вишне夫斯基 Д. Указ. соч. - С. 69.

² Алферова Г. В., Харламов В. А. Киев во второй половине XVII века. - К, 1982. - С. 71.

являли собою окремі кімнати чи хати на дві половини, де навчалися, хоча й не конче, діти парафіян. Окрім того, у школах могли постійно проживати прийняті парафіянами немісцеві дяки-«бакаляри» (одружені — разом із сім'ями) та специфічний, а часто і єдиний, контингент школярів — члени місцевих клеросів та потенційні кандидати у причет.

Окрім цих факторів (невеликого числа шкіл та можливого сусідства), є й інші факти, що не дозволяють ідеалізувати згаданий спосіб вирішення «житлової проблеми», який, як припускають дослідники, щойно в 1690-х роках був вигаданий київським преосвященним \ а отже — міг до кінця не сприйматися парафіянами. Принаймні, як дізнаємося з грамоти патріарха Адріана митрополиту Варлааму (Ясинському) від 1699 р., перед цим київські міщани скаржилися в Москву на свого владика. Серед звинувачень на його адресу було згадано також про розпорядження митрополита мешкати студентам «из полосах градов» при парафіях та обставини конфліктного співіснування з церковнослужителями та членами громади. Через останню обставину патріарх повелів Варлааму поселити спудеїв на квартирах², що, зрозуміло, потребувало їхніх фінансових витрат. Мабуть, не слід сприймати на віру слізні скарги про кривди, завдані міщанам: уже наступного року, коли місцеблюстителем патріаршого

¹ Левицкий О. Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст. — К., 1902. — С. 294.

² Брайловский С. Из быта студентов московских и киевских // Библиограф. — 1891. — № 2. — С. 42; Петров Н. И. Киевская Академия во второй половине XVII века. — С. 123—125.

престолу став «могилянець» Стефан (Яворський), маємо донесення протилежної сторони суперечки, яка розповідала про біди, завдані студентам жителями Києва.

Відомо, що складні відносини киян та студентів на межі століть були лише одним із конфліктних акордів, що характеризували могилянське повсякдення останнього десятиліття XVII ст. За документами різкі протистояння простежуються із 1690 р. \ на них натякає грамота 1694 р., у якій обумовлювалося *«нашим царского величества, всяких чинов, ратным людем, разных полков, и Киевского, и иных полков же, полковником и казаком и киевскому войту, и мещаном: никаких ему ректору, и учителем, и учеником, в школах будущим: обид, и утеснения, нечинить»*. Сутички того ж таки року позначені людськими жертвами — студенти завдали смертельних ран подільському чоботареві³.

Гострі стосунки поміж подільськими міщанами та «академіками» наприкінці XVII — на початку XVIII ст. дозволяють припустити, що вирішення матеріальних проблем частини студентів коштом перших могло не бути таким дієвим, як вважається. Зрештою, через кілька років проблему поселення «закордонних» вихованців ліквідували: у 1709 р. їх серед числа підозрілих «поляків» вислали за межі

¹ Левицкий О. Указ. соч. — С. 292—293.

² Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов. - К, 1846. - Т. 2. - С. 322-323. - № XXX.

³ Левицкий О. Указ. соч. — С. 294.

імперії . За інформацією Володимира Щербини, що, як зазначалося, не супроводжувалася вказівкою на джерело, київський генерал-губернатор Голіцин повідомляв вищій владі про залишення в Академії лише 161 студента після вигнання «поляків»². Якщо справді було так, то ця інформація може бути ще одним аргументом проти навчання в Києві 2 тисяч осіб, позаяк важко припустити, що Гетьманщину представляло у 12 разів менше вихованців, ніж українські землі Речі Посполитої, де мережа навчальних закладів була краще розвиненою. Окрім цього, пізніші дані з відносно спокійних та благополучних років ніколи не інформують про жодне переважання вихідців з Речі Посполитої.

Бурса також не була здатна розмістити велике число вихованців. її нову дерев'яну споруду, як гадають — на місці будівлі, що була ще при Петрі Могилі, звели аж 1719 р., однак, на думку Дмитра Вишневського, приміщення для спудеїв *«были не вполне удовлетворительным в санитарно-гигиеническом отношении и далеко не достаточными для Академии, тем не менее они были несравненно лучше тех, какие она имела в XVII веке»*. Більше того, припускається,

¹ Берлинський М. Ф. Історія міста Києва — К., 1991. — С. 134.

² Щербина В. Два київські генерал-губернатори першої половини XVIII віку. (Кн. Д. М. Голіцин та М. І. Леонтьев). — С. 81. Попри відсутність вказівки на джерело, Арнольд Перковський використав наведену інформацію при аналізі кількості київського населення початку XVIII ст. (див.: Перковський А. Л. Про чисельність населення м. Києва на початку XVIII ст. - С. 154).

³ Вишневский Д. Киевская академия в первой половине XVIII столетия. - С. 59.

ідо нова бурса за розмірами принаймні не поступалася попередниці¹. Проте ми знаємо, що для споруди 1719 р. навіть розміщення 200 осіб було забагато. Так, у 1741 р. префекту Академії *«многие от учеников разных школ предлагали о тесноте во всех бурсах жилья их; а по справки настоящего сениора Иосифа Гречановского, всех человек тогда обреталось 177, а ныне с новопршедшими и до 200 доходит»*.

Окрім плати за «квартири», батьки мали забезпечувати спудеїв одягом та харчуванням, платити інспектору. Скільки коштувало навчання в Могилянській академії сумарно, сказати важко. Приблизне уявлення про витрати спудея умовно середнього достатку в 1670-х роках у Гданську дає запис із «родинної хроніки» львівського крамаря Петра Кунащака, який більше 30 років детально фіксував свої витрати:

«Вдягнув я його [сина. — М. Я.] як належить, знов обдумував я, як його людиною зробити [після втечі з жовнірами з попередньої школи. — М. Я.]. Висилаю його до Гданська на науку, коштує мені то золотих більше як півторака — дарма. І тут і там він не жив спокійно, утік, волочився невідомо де, повернувся знову голо і босо».

Після аналогічної за успішністю спроби зробити із хлопця купця, міщанин

«знову мусив [...] його вдягнути. Взявся знову до школи ходити, накупив книжок і інспектора [...]

¹ Задорожна О. Ф. Етапи будівництва «великої бурси» та побутові умови проживання в ній студентів // Наукові записки НаУКМА. - 2004. - Т. 35: Київська Академія. - С. 36.

² АиД. - К., 1904. - Т. 1 (1721-1750 гг.). - Ч. 1 - С. 258.

найняв – походив тиждень до школи. Мав я у шко-
та [шотландця] за полотно 36 зол., узяв їх, а з одягом,
з книжками, на той час відхопив у мене більше як на
90 зол. і втік!»¹.

За браком спеціальних досліджень важко вста-
новити відповідність гданських цін київським.
Принаймні, як записав у тестаменті 1717р. колишній
вороньківський сотник (1696—1706 рр.), а затим пе-
реяславський полковий суддя (1707—1711 рр.) Іван
Берло, *«не без кошту и тоє било через колко роков
нам из жоною Мазанетовною господи наймовати,
за науки школ киевских сынам Василию и Арсению,
инспекторам платити готовизною и кому того
часу належало»*. Студії синів, батько яких належав
приблизно до старшини середньої руки, припада-
ли найвірогідніше на перше десятиліття XVIII ст.
Майбутній переяславський єпископ Арсеній наро-
дився до 1692 р., у якому по смерті його матері Іван
Берло одружився втретє³, отже, був достатньо дорос-
лий для «заправляння» в школах і, як гадають, мав
застати ректорство свого майбутнього покровителя
Феофана Прокоповича (1711—1716 рр.)⁴. Василь був
старшим Арсенієвим єдинородним братом, а тому
навчався або одночасно з ним, або трохи раніше. Із
заповіту, у якому достатньо детально розписано ви-

¹ Кунащак Петро. Родинна хроніка XVII ст. // Жовтень. — 1987. - № 4. - С 97.

² Лазаревский А. Из семейной хроники Берлов (1672—1805) // К С - 1899. - № 1, - С. 126.

³ Там само. — С. 106.

⁴ Берло А. Арсеній Берло, єпископ Переяславський и Бориспольський (Т1744 г.) // ЧИОНЛ. - 1904. - Кн. 18. - Вып. 2. - Отд. 2. - С. 20.

трати, довідуємося також, що названа Кунаїпаком сума — 150 золотих — навіть не завжди могла бути наявною в Івана Берла¹. Для порівняння, на ці кошти наприкінці XVII ст. у Гетьманщині можна було придбати від 4 до 10 бойових верхових коней².

Для оцінки витрат на навчання та спроможності населення спробую, за браком спеціальних студій, звісно ж, пунктирно поставити її в контекст грошових прибутків тогочасної людності. У 1680-х роках Мгарський монастир виплачував майстрам-будівельникам щотижня, окрім натурального забезпечення (житнє борошно, сіль, сало, солонина, барани, масло, сир, пиво, горілка, олія, яловиця, кабан), 8 золотих, підмайстрам — 6 золотих, а робітникам — від 3 золотих і менше. Теслі за літо 1687 р. отримали від 32 до 9 золотих кожний³. Майстри, які у 1698 р. робили судна за наказом Мазепи, отримали за літо по 10 золотих⁴. У 1683 р. Річ Посполита та Ватикан сплачували щорічно Війську Запорозькому, яке використовувалося в боротьбі з Портою та іншими країнами, полковникам — по 822 золотих

¹ Наприклад, коли в Івана попросила 120 золотих його племінниця, то він мусив їх позичати (див.: Лазаревский А. Из семейной хроники Берлов (1672—1805). — С. 131).

² Ціни на верхових коней наведені у: Сокирко О. Лицарі другого сорту. — С. 179.

³ Лазаревский А. Отрывки из летописи Мгарского монастыря. (1682—1775) // КС. - 1889. - № 4. - Приложение. - С. 40, 52.

⁴ Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины от Хмельниччины до мировой войны. — Ч. I: Хозяйство Гетманщины в XVII—XVIII столетиях. — Одесса, 1922. — Т. 2: Судьбы фабрики и промышленности. — С. 164, 179; Єрофієв І. До питання про старі українські міри, вагу та грошовий облік // Роботи з метрології. — Харків, 1927. — Ч. 2. — С. 18.

(разом із сукном, хутром та кравецькими витратами), рядовим козакам — по 81 золотому. У 1695 р. ці суми становили для наказного гетьмана — 1000 золотих, його полковника — 300, а козака — 12 золотих¹. Річне грошове жалування гетьманських найманців на рубежі XVII—XVIII ст. коливалося від 40—50 золотих для сердюків до 60—70 золотих для компанійців. Полкова старшина мала отримувати приблизно від 2 до 7 разів більше². У Києві в часи Петра I рядові солдати при губернській канцелярії отримували щороку 10—12 рублів³, тобто десь 50—60 золотих⁴. Звісно, такі дані про прибутки умовні, адже не містять інформації про статки тих, хто мав власну нерухомість. Однак вони все ж показують, що названа львівським міщанином сума не для всіх була прийнятною.

Інший контекст оцінки навчання може надати інформація про тогочасні ціни. Так, у 1671 р. у Лубенському полку вартість жупана «тузинкового» дорівнювала 14 золотим⁵. Із записок Петра Кунашака

¹ Чухліб Т. Документи про фінансування козацьких полків Річчю Посполитою та Ватиканом у 80—90-х роках XVII століття // УАЩ. - 2002. - Вип. 7. - С. 243, 349.

² Сокирко О. Лицарі другого сорту. — С. 173,178.

³ Щербина В. Великорусские чиновники в Киеве в двадцатых годах XVIII столетия // КС. - 1891. - № II. - С. 302.

⁴ Тут і далі для конвертації використано співвідношення, встановлені та згадані у: Єрофієв І. До питання про старі українські міри, вагу та грошевий облік. — С. 43; Сокирко О. Лицарі другого сорту. — С. 178.

⁵ Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст. (Збірник актових документів). — К., 1986. — С. 154. — № 175. Принагідно щиро дякую Олексієві Сокирці за вказівку на цей факт, а також за інші зауваження до мого тексту.

довідуємося, ідо у Львові в 1689 р. каптан із китайки коштував 18 золотих, «*каптаник нижній*» — 7 золотих; престижніший одяг у 1689—1690 рр. — кунтуш із французького сукна «з *додатками і роботою*» — 73 золотих, жупан із китайки — 74 золотих, а із китайки «*взористої*» — 83 золотих; пара черевиків — 8 золотих¹. Просте сукно в Стародубі у 1708 р. коштувало 2 золотих за лікоть² (58,5 см³).

Виходячи з вигцевикладеного, спробую прокоментувати щорічне надання Мазепою 1000 золотих бурсакам. Як видається, велика на перший погляд сума тале на очах, якщо оцінити її з точки зору здатності забезпечити найбільшій студентський контингент. Скільки осіб можна було за неї хоча б прохарчувати? Наприклад, передбачалося, що місячні виплати гетьманських найманців — до 4 золотих на особу — мали витратитися на придбання додаткових продуктів, які не входили до іншої частини забезпечення — харчової⁴. Приблизно розібратися з тим, скільки коштів могло йти на харчі, допомагає «*Реестр третичный*» 1686 р. Мгарського монастиря, у якому розділяється плата майстрам за власне роботу і «харчові» гроші, хоча розмір останніх теж залежав від кількості виконаної роботи та результату. Так, Харко-тертичник отримав 2 «харчевих золо-

¹ Кунащак Петро. Родинна хроніка XVII ст. — С. 98.

² Николайчик Ф. Цена на сукна, материи, сафьян, жемчуг и проч. в г. Стародубе в начале XVIII века // КС. — 1894. — № 9. — С. 454.

³ Тут і далі для переведення мір довжини та сипких тіл використовую: Сидоренко О. Ф. Исторична метрологія Лівобережної України XVIII ст. — К., 1975. — С. 158-159.

⁴ Сокирко О. Лицарі другого сорту. — С. 178.

тих» 6 червня, затим 6 липня — ще чотири, 11 липня — ще два, 15 липня — один, 1 серпня — ще один. Попри те, що оплата здійснювалася за формулою «більше зробив — більше їси», майстер ніколи не заробляв менше 1 золотого на місяць.

Отже, навіть якщо припустити, що на одного бурсака витрачалось не більше 1 золотого на місяць, цебто приблизно 10 золотих на навчальний рік, то Мазепино утримання вистачило б десь на 100 осіб.

Для повнішого уявлення спробую все ж виразити мінімальну купівельну спроможність — на їжу—1000 золотих. Перш ніж перейти до підрахунків, слід звернути увагу на коливання цін, пов'язане з неврожаннями, якими позначені 1690-ті роки. Знищення посівів сараною 1690 р. спричинило дорожнечу та брак продовольства, зокрема й у Київському полку, що навіть викликало заворушення поспільства і козацтва. У 1698 р. *«усюди дорожнеча біла, тилко з Сівери доставали збожа, хоча и дорого; а у Києві і жита дойниця по 5 золотих біла»*. У хроніці, що передує щоденниковим записам у діаріюші Якова Марковича, згадано, що й наступний, 1699-й, *«голодний рок был»*, а в *«Описании града Киева в 1753-м*

¹ Лазаревский А. Отрывки из летописи Мгарского монастыря. (1682-1775) // КС. - 1889. - № 5-6. - Приложение. - С. 54.

² Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. — С. 101 — 102, 120. Цит. за: Там само. — С. 102. Про голодний 1698 р. згадано також у Ніжинському літописі (див.: Корпанюк Н. Ніжинський літопис XVIII ст. // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. — 1996. — Т. ССXXXI: Праці комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. — С. 478.

³ Дневник генерального подскарбиа Якова Марковича. (1717-1767 гг.). - К., 1893. - Ч. I (1717-1725 гг.). - С. 4.

году в Печерской Лавре сочиненом» записано, ідо «в [1] 700-м году великой на народ был голод».

Якщо припустити, що на гетьманські кош-ти бурсакам мали купувати лише зерно з розрахунку тільки 1 кг щоденно на одну людину, то за інформацією 1698 р. на 1000 золотих можна було купити 200 «дойниць», тобто 14 160 кг жита. На одну особу впродовж десь 300 днів навчального року мало б виділятися по 300 кг. Отже, 14 з гаком тонн вистачило б для 47—48 осіб. Тут варто не забувати, що кілограм зерна не тотожний кілограмові борошна, а також того, що на обмолот жита та/чи приготування страв необхідні були додаткові витрати. Проілюструвати динаміку цін та підтвердити наведені вище згадки про їхнє зростання наприкінці XVII ст. допомагає дещо раніша інформація, за якою в 1682 р. в Києві осьмачка жита коштувала 9 алтин², цебто 27 копійок, що дорівнювало десь 209,8 кг за один золотий, тобто майже 210 т за 1000 золотих³.

На початку XVIII ст. ціни на зерно в Гетьманщині теж були не надто лагідними. Цікаву вказівку на них

¹ Боряк Г. В., Яковенко Н. М. Маловідоме джерело з історії давнього Києва // Архіви України. — 1984. — № 5. — С. 47.

² Оглоблин Н. Из киевской жизни XVII и XVIII вв. — С. 35.

³ Хоча ця інформація і походить із російського київського середовища, однак тогочасні московські міри не знали такої одиниці, як «осьмачка», тому я відштовхуюся від припущення, що йдеться про українську міру. Тут і далі при оперуванні російськими мірами сипких тіл та грошовими одиницями використовую інформацію з: Каменцева Е. И., Устюгов Н. В. Русская метрология. — М., 1975. — Изд. второе. — С. 102—132 та 169—189 відповідно. Про алтин та його співвідношення з деньгою і копійкою див. також у: Зварич В. В. Нумізматичний словник. — Львів, 1972. - С Ю, 52, 77.

містить грамота Петра I Івану Мазепі від 1702 р. У ній зазначається, що царський воєвода восени закупив у Переяславі *«ржи триста четвертей ціною по три алтына с осмаком четверть»*. її переведення на сучасну метричну систему дещо ускладнює згаданий «осмак», адже ні російські міри сипких тіл, ні грошові одиниці не знали його. Швидше за все йдеться не про міру, бо зазвичай практикувалося вказування ціни за одиницю (у цьому випадку — четверть), а не одиницю із частиною. Вірогідно, тут при декларуванні ціни приєднали до московських алтин річпосполитські польський чи литовський осьмаки, найшвидше — другий, що дорівнював $\frac{2}{3}$ копійки. Один польський осьмак становив приблизно $10\frac{2}{3}$ (згодом 12) копійок, тому його сусідство із трьома алтинами (9 копійок) виглядає нелогічним².

Як би там не було, зрозуміло, що йдеться про вищу за три алтини ціну, отож, не буде помилкою, коли відштовхуватися від співвідношення 3 алтини=1 четверть (8 четвериків чи 131,544 кг). Виходячи з цієї пропорції, за 1000 золотих можна було б купити 292 320 кг жита. Проте царська грамота вказує на іншу деталь – ринкові ціни. Місцеві та приїжджі купці скуповували зерно «для

¹ Гетман Іван Мазепа: Документи из архивных собраний Санкт-Петербурга. — СПб., 2007. — Вып. 1. — С. 28.

² Про побутування осьмаків див.: Єршов А. До історії грошової лічби і монети на Лівобережній Україні в XVII в. // Записки Українського наукового товариства в Києві, тепер історичної секції ВУАН. Науковий збірник за рік 1924. — 1924. — Т. XIX. — С. 64; Чернов Є. І. Про грошовий обіг на Україні у XVII ст. // Історичні джерела та їх використання. — К., 1966. — Вип. II. - С. 199-200.

своих прибылей и винного сидения, наддавая перед нынешнею настоящею ценою у [четве]рика по две и по четыре деди», тобто від 8 до 16 копійок за четверть більше, ніж пропонували воеводи. Отже, ринкова ціна жита на Переяславщині становила 17—25 копійок за 131,544 кг. Для зручності обрахунку прийму її за 20 копійок (1 золотий). За 1000 золотих, таким чином, принаймні за географічно близькими до Києва переяславськими цінами, у 1702 р. можна було придбати 131 544 кг зерна, або ж дати не вмерти з голоду 438—439 особам (1 кг зерна=3000 калорій, добова норма 3500—4000 калорій на день²). Для порівняння, на вісім могилянських викладачів, яким від 1694 р., згідно з царською грамотою, окрім 50 рублів, щороку виділялося 50 четвертей жита³, припадало впродовж року 2,25 кг щоденно.

Практика царських пожалувань професорам Академії, втім, засвідчує надмірний оптимізм таких підрахунків. Так, у 1703 р. викладачі отримали не зерно, а гроші замість нього з розрахунку 9 алтин (27 копійок) за четверть. Однак ректор Гедеон Одорський просив, аби надалі жалування видавалося житом, а не грошима⁴.

¹ Гетман Иван Мазепа: Документы из архивных собраний Санкт-Петербурга. — С. 28.

² Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV—XVIII ст. — К., 1995. — Т. I: Структури повсякденності: можливе і неможливе. — С. 101—103.

³ Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов. — С. 322. — № XXX.

⁴ Голубев С. Гедеон Одорский (бывший ректор Киевской Академии в начале XVIII стол.) // Труды Киевской духовной академии. - 1900. - № 12. - С. 587.

Якщо врахувати, що бурсаки мали й інші обов'язкові витрати, наприклад, на дрова для опалення приміщення і сякий-такий одяг, то зрозуміло, що число тих, для кого можна було купити зерно, стане меншим. Окрім того, як засвідчує згаданий масштабний конфлікт спудеїв із київськими міщанами 1700 р., у якому другі ставили на карб першим, зокрема, крадіжку дров із дворів та розбирання на паливо хат і міських споруд, Мазепина дотація не покривала навіть найелементарніших потреб найбіднішого спудейства¹. Зрештою, обговорена вище можливість розміщення бурсаків у пов'язанні з можливістю їх забезпечення гетьманськими грошима вказує на те, що ці кошти не могли внести помітну лепту в значне зростання чисельності спудейства аж до 2 тисяч осіб. Тим-то навряд чи варто без скепсису думку Олександра Сидоренка, повторену за іншими дослідниками, про прихід у другій половині XVII ст. до Київських Атен багатьох сиріт і пауперів беззастережно прикладати до перших років XVIII ст.²

Інші відомі статті бурсацьких «прибутків» — допомога митрополита, міщан чи монастирів — навряд чи вдасться прорахувати. Однак із пізніших десятиліть знаємо, що така підтримка ніколи не забезпечувала надто багато злиденних «студіозів», число яких, згодом, становило не більше кількох сотень осіб³.

¹ Києво-Могилянська академія кін. XVII — поч. XVIII ст.: повсякденна історія. — С. 29. — № 8.

² Sydorenko A. The Kievan Academy in the Seventeenth Century. - Ottawa, 1977. - P. 98,101-102.

³ Задорожна О. Ф. Етапи будівництва «великої бурси» та побутові умови проживання в ній студентів. — С. 34—35.

Насамкінець слід звернути увагу, що поява цілого грона інтелектуалів так само, як і решта, не є безсумнівним аргументом «за» 2 тисячі вихованців, а свідчить радше про адресну підтримку гетьманом Іваном Мазепою тих чи тих осіб. Зрештою, саме за підтримку насамперед у будівництві його ім'я долучили до назви навчального закладу, як це практикувалося на той час¹.

Підсумовуючи, приєднаюся до думки дослідників про зростання числа могилянських вихованців наприкінці XVII – на початку XVIII ст. Окрім наведених аргументів, про це свідчить також різке загострення стосунків із міщанами, які зіштовхнулися з помітною групою нових сусідів. Проте твердження про 2 тисячі «студіозів», як я спробував показати вище, не має вагомих доказів. Більш прийнятною видається думка про приблизно одностисячний студентський контингент. За браком прямих свідчень того часу із самої Академії чи від обізнаних осіб історикам залишається лише обґрунтовувати ті чи інші припущення.

Напевне, можна твердити лише одне — навіть якщо в Києві студіювала одна, а не дві тисячі осіб, це жодним чином не применшує ролі та заслуг Могилянської академії. «Київські Атени» за чисельністю вихованців залишалися не лише найбільшим навчальним закладом у Гетьманщині,

¹ Традиційно навчальні заклади носили імена фундаторів та благодійників, скажімо, у Переяславі колегіум певний час називали за ім'ям засновника владики Арсенія Берла «Берліанським» (див.: Лазаревский А. Из семейной хроники Берлов (1672-1805). - С. 116).

Російській імперії, а й одним із найбільших у Речі Посполитій та загалом у Європі. Для порівняння, у Московській академії в першій половині XVIII ст. кількість студентів коливалася від 200 до 600 осіб¹, у Санкт-Петербурзькій після її заснування в 1721 р. становила від 26 до 82 у перші п'ять навчальних років, а в наступні десятиліття не перевищувала останнього показника². Більші річпосполитські єзуїтські колегіуми налічували приблизно в той самий час: Каліський від 232 учнів у 1700/1701 р. і нижче в наступні до 792 в 1703/1704 р., Познанський — до 1200 (1699 р.), а Торунський у XVII і на початку XVIII ст. — від 200 до 600. Упродовж XVIII ст. чисельність вихованців львівських «шкіл» коливалася між 550 і 700 хлопців, а у Віленській академії в середньому становила 800 алюмнів³.

Розміром студентської корпорації Могілянські «школи» могли виділятися також на фоні закладів іншого типу. Зокрема, у перші шість десятиліть XVIІІ ст. у Краківському університеті число вихованців орієнтовно становило 650—750 студентів, а загалом досить заокруглена сумарна оцінка всіх краківських «студіозів» називає до 2 тисяч осіб⁴. У Братиславі, де у XVIII ст. функціонували протестантський ліцей,

¹ Смирнов С. История Московской славяно-греко-латинской академии. — М., 1855. — С. 180—181.

² Чистович И. История С.Петербургской духовной академии. - СПб., 1857. — С И , 44-45.

³ Bednarski S, T. J. Upadek i Odrodzenie szkół jezuiickich w Polsce. Studium z dziejów kultury i szkolnictwa Polskiego. — Kraków, 2003.-S. 117.

⁴ Dzieje Uniwersytetu Jagiellońskiego w latach 1364—1764. — Kraków, 1964. - Т. I. - S. 368-369.

католицька гімназія та Королівська юридична академія, навчалось лише більше 1 тисячі студентів¹. У 28 німецьких університетах початку XVIII ст. разом студіювало біля 9 тисяч осіб, а середнє число в одному дорівнювало приблизно 290 чоловік. Між 1690 та 1699 рр. до Оксфорду та Кембриджу щороку записувалося 303 та 238 слухачів відповідно. Кількатисячними залишалися лише навчальні заклади Іберійського півострова, а в Парижі більше тисячі вихованців налічувалося навіть на одному — юридичному — факультеті². Зате щорічне число вступників до Московського університету від 1755 до кінця 1770-х років не перевищувало 25 осіб, нараховуючи в середньому 15 чоловік. Затим їх кількість коливалася від 17 до 54 новоприбулих, а від 1785 р. знову скоротилася. У 1760 р., наприклад, загалом у закладі навчалось 54 особи³.

Зрештою, повертаючись до розміру могилянської спудейської корпорації, слід пригадати, що, як відомо, не лише чисельність вихованців характеризує навчальний заклад. До того ж, не завше кількість означає якість.

¹ Даниш М. Українські студенти в Братиславському лицейі у XVIII ст. // Український історичний журнал. — 1991. — № 3. — С. 63.

² Di Simone M. R. Admission // A History of the University in Europe. — Cambridge, 1996. — Vol. II. Universities in Early Modern Europe (1500-1800). — P. 302-311.

³ Феофанов А. М. Социальный состав и численность студентов Московского университета во второй половине XVIII — первой четверти XIX века // Отечественная история. — 2006. — № 6. — С. 120-121.